

УДК 339.924: 339.972

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ СПІВРОБІТНИЦТВА УКРАЇНИ З ЄС

DOI 10.30838/ P.ES.2224.231018.29.244

**Череп А. В., д.е.н.,
Троєпольська М. М.***Запорізький Національний Університет, м. Запоріжжя*

У даній статті проаналізовано сучасний стан співробітництва України з ЄС та проблемні питання української євроінтеграції. У роботі застосовано наступні методи дослідження: опис, аналіз, порівняння, синтез, аналогія. Визначено, що основним напрямком економічної політики України є євроінтеграція, а головним стратегічним партнером – ЄС. Розглянуто причини занадто повільного прогресу у відносинах України з Європейським Союзом. Проведено всебічний аналіз чинного реформування та його результатів. Доведено, що орієнтир держави на євроінтеграцію впливає абсолютно на всі без виключення сфери діяльності України і, як наслідок, всі вони мають бути реформовані у відповідності до європейських норм і стандартів. Проаналізовано негативні наслідки та позитивні зрушення після запровадження нових реформ і законів. Визначено основні кроки у подоланні проблемних питань співпраці України з ЄС. Розглянуто поняття корупції, вплив економічних та судово-правових реформ та поняття енергонезалежності як основних факторів проблематики української євроінтеграції. Наведено ряд практичних рекомендацій з приводу ефективнішої співпраці України з Європейським Союзом.

Ключові слова: ЄС; євроінтеграція; економічні реформи; судово-правова система; корупція; енергетична незалежність

UDC 339.924: 339.972

PROBLEMS OF COOPERATION OF UKRAINE AND THE EU**Cherep A., Dr. of Econ. Sc.
Troypolskaya M.***Zaporizhzhya National University, Zaporizhzhya*

The article analyzes the current state of cooperation between Ukraine and the EU and the issues of Ukrainian European integration. The following research methods were used in the work: description, analysis, comparison, synthesis, analogy. It is determined that the main direction of economic policy of Ukraine is Eurointegration, and the main strategic partner is the EU. The reasons for the slow progress in Ukraine's relations with the European Union are considered. A comprehensive analysis of current reform and its results was carried out. It is proved that the landmark of the state on European integration affects absolutely on all without exception of the sphere of activity of

Ukraine, and consequently, all of them should be reformed in accordance with European norms and standards. The negative consequences and positive changes after the introduction of new reforms and laws are analyzed. The main steps are taken in overcoming the problematic issues of Ukraine's cooperation with the EU. The concept of corruption, the influence of economic and judicial-legal reforms and the concept of energy independence as the main factors of the problems of Ukrainian European integration are considered. A number of practical recommendations concerning the more effective cooperation between Ukraine and the European Union are presented.

Keywords: EU; eurointegration; economic reforms; judicial system; corruption; energy independence

Актуальність проблеми. Україна не відступає від свого курсу та вже багато років поспіль орієнтується у своїх стандартах на Європейський Союз. Прямуючи до своєї мети, в країні провели та проводять наразі достатньо велику кількість реформ, але варто визнати, що вони не дають тих результатів, які хотілося б бачити, і вкрай повільно наближають нас до євроінтеграції. Тож необхідною умовою подальшого успішного реформування всіх структур та галузей в Україні, що призведе до результативнішої співпраці з ЄС, однозначно є дослідження та аналіз слабких ланок у державному устрої та чинних реформах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Оскільки сучасні євроінтеграційні процеси в Україні хвилюють та спонукають до вивчення цього питання абсолютну більшість громадян, цю тему можна назвати однією з найактуальніших на сьогоднішній день. Та незважаючи на велику кількість праць, що аналізують питання співпраці України з ЄС, основною невирішеною проблемою залишається відсутність чіткого покрокового плану щодо подолання головних перепон України на шляху до Європи, який зазначав би основні напрямки і містив лаконічні та зрозумілі рекомендації. У статті використані матеріали з праць деяких науковців, що розглядали проблематику теми співпраці України з ЄС: А.В.Волошенко [1], що розглядає корупцію в Україні та шляхи її подолання, Л.Л. Прокопенко [2], у чиййй праці проведено загальний аналіз стану української євроінтеграції, В.В. Татаренко [3], яка зосередила свою увагу на питанні реформування судово-правової системи, О.А.Резнікова [4] та О.О.Майданик [5], які розмірковували про перспективи України щодо співпраці з ЄС.

Мета роботи. Євроінтеграція України та прагнення нашої держави до плідної співпраці з ЄС – це, напевно чи не найпопулярніша тема дискусій як серед спеціалістів, так і серед народу в останні роки. Але серед багатьох проблемних моментів цього питання рідко виокремлюють кроки, що мають бути основними та першочерговими для вирішення найважливіших із них. Тому метою цієї статті є виокремлення головних проблем щодо Євроінтеграції та методів і шляхів їх подолання.

Виклад основного матеріалу дослідження. На державному рівні протягом останніх років постійно приймалися закони, концепції та програми щодо протидії корупції [6]. Втім, як показує практика, поширення корупції зберігає свої масштаби, а методи подолання корупції в Україні залишаються малоефективними. Причиною цьому є недостатня суспільна реакція на системність проявів корупції, відсутність інтегративного антикорупційного підходу громадян, громадських організацій, держави, адже лише за сполучення чинників політичного та суспільного характеру така боротьба може принести реальні результати.

Для України актуальність формування ефективною антикорупційної політики продовжує залишатися актуальнішим завданням державного управління. У 2017 році Україна посіла 130-те місце серед 180-ти країн у світовому Індексі сприйняття корупції (СРІ). Індекс є оцінкою від 0 (дуже високий рівень корупції) до 100 (вкрай низький рівень корупції). Згідно із ним, Україна покращила свій торішній результат на один бал і отримала 30 балів зі 100 можливих. Поруч із нею з таким же результатом - Гамбія, Іран, М'янма та Сьєрра-Леоне. Тим часом Росія набрала на один бал менше і посіла у рейтингу 135 місце (29 балів), Білорусь - 68-ме (44), Польща - 36-те (60). Таким чином, за винятком Росії, у рейтингу ТІ Україна стала найкорумпованішою країною Європи.

Повільне зростання індексу України у Transparency International, зокрема, пояснюють браком політичної волі керівництва країни до боротьби з корупцією і низьким рівнем довіри до українських судів та прокуратури. Поліпшити результат України, на думку експертів, може запуск Антикорупційного суду і продовження судової реформи, а також перезапуск Нацагентства із запобігання корупції та позбавлення правоохоронців права втручатися в економічну діяльність.

Сучасні прагнення України набути відповідності критеріям на вступ до ЄС, стати рівноправним членом міжнародного співтовариства,

вимагає забезпечення відповідного рівня правопорядку, що, в свою чергу, робить необхідним серйозне вивчення і втілення в життя закордонного, перш за все, країн-членів ЄС, досвіду розбудови громадянського суспільства, діючих у цих країнах політичних, економічних, соціальних, правових механізмів щодо запобігання корупції. Європейський досвід різноманітний, залежить від існуючих правових систем, історичних традицій, значної кількості взаємопов'язаних факторів і враховує соціальні умови, рівень економічного розвитку, політичної культури, основ публічно-управлінської діяльності. Разом із тим, є й загальні для країн-членів ЄС визначальні принципи і підходи. В першу чергу, це розуміння негативних наслідків корупції, її небезпечного впливу на процеси розвитку [1].

Корупція належить до тих проблем, які неможливо вирішити окремо від сфери загальнонаціональних інтересів, політичних, економічних і культурних пріоритетів національного розвитку. Ефективність зусиль щодо подолання корупції значною мірою залежить від здійснення політико-адміністративної та судово-правової реформ, впровадження принципів децентралізації та субсидіарності в механізм державних політик, чіткого правового визначення повноважень і функцій політичних інститутів та їх посадових осіб; запровадження демократичних принципів управління громадськими справами, створення умов для всебічного розвитку структур громадянського суспільства, втілення дієвого механізму суспільного контролю за владними інституціями [2].

Повертаючись до рейтингу міжнародної організації Transparency International, можна виокремити такі основні рекомендації:

- запустити Антикорупційний суд та продовжити судову реформу;
- посилити спроможності слідчих органів та припинити міжвідомчу боротьбу;
- перезапустити НАЗК;
- впровадити нові електронні державні інформаційні системи;
- позбавити правоохоронні органи права втручатися в економічну діяльність.

Іншим важливим фактором, що поки що стоїть на заваді успішної євроінтеграції України є судово-правова система.

Для успішної євроінтеграції судово-правової системи України важливо, щоб норми національного права збігалися із законодавчими актами ЄС і були прийнятними для українського суспільства. Тому вже з перших кроків слід урахувати ці виклики й ретельно опрацьовувати кожен законодавчий акт, практикувати режим тимчасового застосування певних норм права, створювати ті інституції, які на практиці реалізовуватимуть ці норми, перевіряючи їх на придатність до сталого застосування.

Україна має адаптувати вітчизняне законодавство до законодавства ЄС у тих сферах, напрямках та в обсязі, які передбачені Угодою про асоціацію.

Однією з основоположних статей Угоди про асоціацію є ст. 14 «Верховенство права та повага до прав людини і основоположних свобод», яка передбачає, що в «рамках співробітництва у сфері юстиції, свободи та безпеки Сторони надають особливого значення утвердженню верховенства права та укріпленню інституцій усіх рівнів у сфері управління загалом та правоохоронних і судових органів зокрема».

Реальним показником обґрунтованості існування суду, його утримання за рахунок платників податків є рівень виконання судових рішень. На жаль, в Україні цей показник не перевищує 6—8 %. ЄСПЛ вважає стадію виконання судового рішення частиною загального процесу судового захисту права. У сучасному світі ця функція не завжди покладається на державу. У багатьох країнах позитивно зарекомендувала себе практика, коли суд вправі накладати штрафи на осіб, винних у невиконанні або неналежному виконанні судових рішень, і не тільки у справах, де боржником є суб'єкт владних повноважень. На сьогодні український суд не вправі впливати на виконання судових рішень, які вступили у законну силу, але від невиконання судових рішень потерпає саме репутація суду як інституту. Чинне законодавство створило передумови для інституціональної незалежності суддів, але разом із тим рівень залежності суддів підвищується. Тому стратегічним завданням судової реформи має бути забезпечення дієвої, а не декларативної, незалежності суддів від будь-якого впливу на процес прийняття судового рішення та надання належних державних гарантій статусу судді. Ефективний суспільний контроль за здійсненням правосуддя може стати одним із механізмів підвищення суспільної довіри до суду. Встановлення

відкритого і чесного діалогу між судами та громадськістю, повна прозорість судових процедур і відкритість результату судової діяльності є найважливішим чинником підвищення сумлінності суддів під час здійснення судочинства, а також передумовою здобуття довіри громадян до судової влади [3].

Концепція повного перезапуску судової реформи в Україні включає такі основні положення:

- Скоротиться кількість судів і суддів;
- Усі судді пройдуть кваліфікаційне оцінювання;
- Уведення електронного суду;
- Витрати на судові позови зростуть;
- Представляти заявника в суді зможе тільки адвокат;
- За процесуальні диверсії будуть штрафувати;
- Вводять поняття "зразкові справи" [7].

Що є наступною важливою ланкою в українській євроінтеграції? Україна, як невід'ємна частина Європи, повинна орієнтуватися на діючу в розвинених країнах модель соціально-економічного розвитку. Європейська інтеграція передбачає модернізацію економіки, залучення іноземних інвестицій і новітніх технологій та вихід українського товаровиробника на світові ринки.

На мою думку, підприємницька ініціатива та державна політика, яка сприяє її реалізації, врятує українську економіку та прокладе шлях до Європи. В Україні, по суті, потрібні не реформи, а глибинна системна трансформація економіки та управління. Фахівці зазначають, що політика «невтручання» та ринкового фундаменталізму, «затягування пасків» населенню, фіскальна консолідація, а також обмежувальна кредитно-грошова політика НБУ не виправдала себе. Це не лише зменшило «фінансову глибину» економіки, а й законсервувало економічну модель, за якою Україна вивозить за кордон переважно сировину та низько технологічну продукцію з низькою доданою вартістю, талановитих людей та зароблені в Україні прибутки, а ввозить з-за кордону дорогі енергоносії, готову продукцію з високою доданою вартістю та міжнародну фінансову допомогу.

Чим сприятливіші умови для розвитку суб'єктів господарювання в державі, чим ефективніше державне управління, тим ймовірніше, що країна буде цікава для інвестора. Відтак, необхідно провести кардинальні

реформи та модернізувати державне управління, щоб країна стала привабливою для інвесторів, як для українських (своїх олігархів), так і зарубіжних, які готові вкладати кошти в ефективні проекти. Але для цього необхідно створити відповідну нормативно-правову базу, яка б гарантувала зрозумілість та стабільність [4].

Так, Україна при ефективному менеджменті може бути житницею та годувальницею всього світу. Аграрний сектор є стратегічним для української економіки, тому для України виробництво сільгосппродукції є тим, чим для країн Близького Сходу є нафта та газ. Для того, щоб вийти з кризи, як економічної, так і політичної, в Україні потрібно провести системні реформи в самому державному управлінні, в першу чергу – розв’язати проблему, пов’язану зі «сприянням» чиновників монополістам та великому бізнесу, адже від антиконкурентних змов втрачає держава та страждають найменш забезпечені верстви населення [5].

Звичайно, попри всі труднощі та виклики зовнішнього та внутрішнього характеру радує те, що ми крок за кроком повертаємось до нормалізації економічного розвитку країни.

У I півріччі 2018 року зафіксовано продовження позитивних економічних тенденцій та головних ознак макроекономічної стабілізації, що відбувалося на тлі процесів реформування у напрямку як підвищення доходів населення, так і посилення інвестиційної складової зростання, а також в цілому сприятливих зовнішніх умов.

Загалом після подолання падіння економіка України зростає вже десять кварталів поспіль. Це свідчить про те, що курс на формування відкритої конкурентоздатної економіки України приносить відповідні результати.

Наприклад, як свідчать дані Державної служби статистики України та МЕРТ України, реальний ВВП у I кварталі 2018 року зріс на 3,1% (у розрахунку до I кварталу 2017 року) порівняно з 2,8% у I кварталі 2017 року. Реальний ВВП у II кварталі 2018 року порівняно з попереднім кварталом (з урахуванням сезонного фактору) збільшився на 0,9%, а порівняно з II кварталом 2017 року – на 3,6%.

Номінальна середньомісячна заробітна плата штатних працівників у січні-червні 2018 року збільшилася на 26,2% до 8377 гривні (у січні-червні 2017 року – 6638 грн.), заробітна плата, скоригована на індекс споживчих цін, – на 12%.

В цілому економічний розвиток у I півріччі 2018 року, не дивлячись на певні негативні коливання окремих показників економічної діяльності, що у тому числі були спричинені специфічними обставинами, формує основу для подальшого якісного економічного зростання в умовах реалізації задекларованих реформ.

Щодо наступного року, то прогнози є також оптимістичні. Так, прогноз економічного зростання України на 2019 рік – у МВФ тепер складає 3,3% (у попередньому прогнозі було 4%), у Світового банку – 4%. За нашими оцінками – 3,5%. Основним двигуном зростання економіки залишатиметься приватне споживання. Також, як і минулого року, збережеться активна інвестиційна діяльність підприємств.

МВФ та Світовий банк передбачають, що погіршення умов торгівлі підвищить дефіцит поточного рахунку платіжного балансу вже цього року до 3,7% ВВП, а наступного – він становитиме 3,3–3,5% ВВП.

Через складні умови міжнародної торгівлі, нестабільність світових фінансових ринків, протистояння на Сході країни МВФ та Світовий банк очікують, що у 2018 та 2019 роках Україна стикатиметься зі значними фінансовими потребами та ризиками у бюджетній сфері.

Для прискорення економічного зростання до 4% чи більше у найближчі два роки потрібно зберегти макроекономічну стабільність та завершити реформи стосовно створення ринку землі, оздоровлення фінансового сектора, протидії корупції та приватизації. Доцільно провести реформу державних підприємств, сформувавши прозорий і діючий ринок газу, включаючи реформування системи Нафтогазу, забезпечити захист прав власності.

Ці реформи, у свою чергу, будуть стимулювати нарощування інвестицій та продуктивності. Інакше економічне зростання може сповільнитись [9].

Питання, що напряму пов'язане з економікою країни – проблема енергетичних реформ. Проголошена стратегічна євроінтеграційна спрямованість України обумовлює необхідність адаптації вітчизняного законодавства у сфері використання паливно-енергетичних ресурсів до законодавства Європейського Союзу, що призведе, крім іншого, до удосконалення системи державного регулювання.

З цією метою, одним з першочергових завдань повинно бути узгодження певною мірою правової основи функціонування сфери

використання паливно-енергетичних ресурсів України європейському енергетичному законодавству.

Наступним завданням є перегляд інструментарію за допомогою якого здійснюється державне регулювання у сфері використання паливно-енергетичних ресурсів шляхом внесення змін до законодавчих і нормативно-правових актів. Діючий інструментарій державного регулювання може тимчасово поширюватись виключно на суб'єкти природних монополій, а суб'єкти господарювання, які здійснюють свою діяльність на ринкових засадах повинні регулюватись чітко визначеними критеріями енергоефективності, затвердженими державою у встановленому порядку.

Третім і найголовнішим завданням на шляху удосконалення системи державного регулювання зазначеної сфери повинно стати розроблення та введення в дію відповідних технічних регламентів та стандартів, що визначатимуть згадані показники енергоефективності [12].

Введення в дію цих критеріїв неможливо провести одразу. Для цього доцільно запровадити перехідний період, під час якого необхідно:

- Підвищити будівельні норми та стандарти у сфері використання паливно-енергетичних ресурсів;
- Запровадити схеми енергетичного аудиту, енергетичного менеджменту та сертифікації;
- Ввести в дію енергетичне маркування та зазначення інформації про обсяг споживання енергії для енергоспоживчих приладів;
- Запровадити мінімальні стандарти енергоефективності для будівель;
- Передбачити ефективну фінансову підтримку населення для здійснення заходів із підвищення рівня енерго ефективності житлових будинків;
- Провести інформаційні кампанії з метою популяризації енергоефективності у сфері використання паливно-енергетичних ресурсів [13].

Станом на 10 вересня 2018 року євроінтеграційні реформи у газовому секторі були виконані на 46%, сфері електроенергії і ядерної безпеки – на 20%, сфері енергоефективності і соціальних питань, дотичних до енергетики – 58%, навколишнього середовища і

відновлюваних джерел енергії – на 24%, нафтовому секторі – на 18%, створення сприятливого бізнес-клімату – на 44% [6].

У газовому секторі, за оцінкою експертів, відбувається серйозне гальмування реформ. Рішення про запровадження ринкової ціни на газ для побутових споживачів вже прийняте, але є ризик, що після цих змін не встигнуть скоригувати тарифи на тепло, внаслідок чого знову виникне так звана різниця в тарифах, яка призведе до зростання боргів теплопостачальних компаній. Відсутній прогрес із забезпеченням можливості зміни постачальника газу для побутових споживачів, з цього приводу Секретаріат Енергетичного співтовариства зареєстрував справу проти України. Немає прогресу із анбандлінгом – відокремленням функції транспортування і зберігання газу. Водночас, на 40% ринку, де можлива конкуренція за споживача, вона навіть зростає. Конкурентами «Нафтогазу» є і українські компанії, і представництва іноземних трейдерів.

Серед найбільш позитивних новин – що більшість «обленерго» вже здійснили анбандлінг – крім черкаського. Серед найбільш проблемних питань – як відбуватиметься запровадження ринку електроенергії на контрольованих Україною територіях Луганської і Донецької області, де діє особливе регулювання.

У сфері енергоефективності позитивних змін менше, ніж протягом попереднього моніторингового періоду. Секретаріат Енергетичного співтовариства вперше в історії нашої участі відкрив провадження проти України у сфері енергоефективності. Це пов'язано із несвоєчасною і неповною імплементацією 27-ї Директиви.

Протягом останніх місяців активізувалася робота з адаптації українського законодавства до європейських вимог на рівні Міністерства регіонального розвитку і торгівлі та Кабміну. «Нульові бали» експерти поставили за відсутність у публічному доступі звітів про виконання зобов'язань у сфері енергоефективності. Тільки у липні затвердили порядок моніторингу приладів обліку, і лише для будинкових лічильників. Не вирішене питання із монетизацією субсидій.

Залишається проблемою розрив між доступним фінансуванням Фонду енергоефективності та реальним запитом на програму «теплих кредитів» для ОСББ: наявний обсяг коштів – 400 мільйонів, тоді як бажаний – близько 2 мільярдів.

Ситуація з бізнес-кліматом та інвестиційною привабливістю загалом покращилася. Найбільші капітальні інвестиції були направлені у такі сфери як виробництво коксу та продуктів нафтопереробки, видобувна промисловість та постачання газу й електроенергії [8].

Висновки. У 2017-му відносини між Україною та ЄС стали інтенсивними, як ніколи. Нині ж настала фаза рутинної роботи з імплементації угоди про асоціацію. Вона включає у себе проведення першочергових реформ та ухвалення необхідних законів [10].

Якщо казати глобально про проблематику відносин України та ЄС, то досі у цих відносинах працювала модель "батоба та пряника", коли ЄС щось пропонував Україні, наприклад безвізовий режим, і висував список вимог. Тепер ця фаза минула. У ЄС очікують, що Україна виконуватиме те, про що домовлено [11]. Звичайно, для нашої держави імплементація Угоди про Асоціацію в умовах глибокого економічного спаду та ведення військових дій є надзвичайно складним завданням, що породжує безліч протиріч і викликів для економічної політики:

- 1) Гостре питання подолання корупції при небажанні політиків реформувати антикорупційну політику держави;
- 2) Необхідність зміни правової системи через її невідповідність правовій системі ЄС;
- 3) Потреба у проведенні економічних реформ задля покращення стану національної економіки;
- 4) Становлення енергонезалежності [7].

Отже, ми розглянули основні проблеми та кроки, що потрібно зробити для досягнення ефективності у співпраці з ЄС. Належне виконання цих кроків забезпечить стабільне економічне зростання, покращення у всіх сферах життя громадян та зміцнить довіру Європи до України, як до перспективного та надійного економічного партнера.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. А. В. Волошенко. Економіка та управління національним господарством. Проблема подолання корупції на євроінтеграційному шляху України. Київ, 2016. URL: file:///C:/Users/Mikha/Downloads/ape_2016_2_14.pdf (дата звернення: 26.11.2018).
2. Л.Л. Прокопенко. Матеріали 13-ї регіональної науково-технічної конференції «Актуальні проблеми європейської інтеграції та євроатлантичного співробітництва»

- України». Дніпро, 2016. URL: http://www.dridu.dp.ua/konf/konf_dridu/2016_05_19_material_PEI.pdf (дата звернення: 26.11.2018).
3. В.В. Татаренко. Миколаївський державний аграрний університет. Реформування судової влади в Україні в контексті євроінтеграційних процесів. Миколаїв, 2009. URL: [http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2010/2010_02\(5\)/10tvbker.pdf](http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2010/2010_02(5)/10tvbker.pdf) (дата звернення: 26.11.2018).
 4. О.А.Резнікова. Національний інститут стратегічних досліджень. Європейський проект та Україна. Київ, 2012. URL: <http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/evroproekt-446b0.pdf> (дата звернення: 26.11.2018).
 5. О.О.Майданик. Наукові записки. Співпраця України та ЄС: сучасний стан і перспективи, 2001. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/10706/Maydanyk_Spivpratsya_Ukrayiny_ta_YeS.pdf (дата звернення: 26.11.2018).
 6. Навчальні матеріали онлайн. Співробітництво України з Європейським Союзом [Електронний ресурс]. URL: https://pidruchniki.com/10561127/politologiya/spivrobittstvo_ukrayini_yevropeyskim_soyuzom (дата звернення: 26.11.2018).
 7. Міжнародний судово-правовий форум. Судова реформа в Україні: європейський вектор, 2015 [Електронний ресурс]. URL: file:///C:/Users/Mikha/Downloads/vvsu_2015_5_4.pdf (дата звернення: 24.11.2018).
 8. Євроінтеграційний портал. Галузева співпраця з ЄС, 2017 [Електронний ресурс]. URL: <https://eu-ua.org/> (дата звернення: 24.11.2018).
 9. Тетяна Богдан. ZN.UA. Євроінтеграційний курс України: проблеми, протиріччя, перспективи, 2015 [Електронний ресурс]. URL: <https://dt.ua/macrolevel/yevrointegraciyniy-kurs-ukrayini-problemi-protirichchya-perspektivi-.html> (дата звернення: 24.11.2018).
 10. Український кризовий медіа центр [Електронний ресурс]. URL: <http://uacrisis.org/ua/68510-energy-reforms> (дата звернення: 26.11.2018).
 11. Богдан Данилишин. Укрінформ. «Що позитивного відбулося в економіці України за останні півроку?» [Електронний ресурс]. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/2518542-so-pozitivnogo-vidbulosa-v-ekonomici-ukraini-za-ostanni-pivroku.html> (дата звернення: 26.11.2018).
 12. Юрій Шейко, Олександр Голубов. DW. «Україна і ЄС у 2018 році: старий підхід більше не діятиме», 2018 [Електронний ресурс]. URL: <https://www.dw.com/uk> (дата звернення: 26.11.2018).
 13. Studies.in.ua. Співробітництво України і Європейського Союзу [Електронний ресурс]. URL: <http://studies.in.ua/idpzk-shporu/3792-spvrobtnictvo-ukrayini-yevropeyskogo-soyuzu.html> (дата звернення: 26.11.2018).